

Marian Paździor

Jan Zachwatowicz - historyk architektury, konserwator zabytków : przeszłość i przyszłość jego szkoły

Ochrona Zabytków 46/4 (183), 368-370

1993

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JAN ZACHWATOWICZ — HISTORYK ARCHITEKTURY, KONSERWATOR ZABYTKÓW. PRZESZŁOŚĆ I PRZYSZŁOŚĆ JEGO SZKOŁY

Profesor Jan Zachwatowicz
(fot. Z. Dubiel, ok. 1975 r.)

Konferencja naukowa na powyższy temat odbyła się na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej w dniach 8-9 października 1993 r. Zakład Historii Architektury Powszechnej zorganizował wystawę obrazującą dorobek Profesora. W konferencji uczestniczyło ponad 100 osób przybyłych z całego kraju, byłych uczniów i współpracowników Profesora, historyków architektury i konserwatorów zabytków oraz przedstawicieli wydziałów architektury wielu politechnik w kraju. Udział w konferencji wzięli przedstawiciele władz m. st. Warszawy z jej prezydentem Stanisławem Wyganowskim na czele. Po zakończeniu konferencji odsłonięto na Placu Zamkowym tablicę poświęconą pamięci prof. Jana Zachwatowicza. Konferencję finansowało Ministerstwo Edukacji Narodowej oraz Państwowa Służba Ochrony Zabytków.

W pierwszym dniu konferencji referat wprowadzający pt. *Wątki tematyczne w twórczości naukowej Jana Zachwatowicza* wygłosiła doc. dr hab. Jadwiga Roguska, główna organizatorka konferencji. Autorka dokonała przeglądu twórczości

naukowej Profesora, wyszczególniając tematy i zagadnienia opracowane w ponad 200 publikacjach. Omówione zostały następujące wątki: rysunkowy, artystyczny, dotyczący inwentaryzacji architektury, rekonstrukcji rysunkowych, monograficznych badań nad polską architekturą średniowieczną, problemy syntezy, *architectura militaris*, teoretyczne założenia konserwacji zabytków, odbudowa historycznych ośrodków miast, restytucja Zamku Królewskiego w Warszawie, rewaloryzacja historycznych ośrodków, międzynarodowa współpraca, nauczanie i organizacja nauki, przedmowy do publikacji, artykuły biograficzne. Profesor Jan Zachwatowicz wypowiadał się również na temat kształcenia architektów i konserwatorów. Uważał, że architektura winna być postrzegana w kategoriach dyscypliny naukowej. Referentka podkreśliła zasługi Profesora jako wybitnego polskiego konserwatora zabytków, zasłużonego szczególnie w dziele powojennej odbudowy kraju.

Prof. dr Zygmunt Świechowski w swym wystąpieniu pt. *Jana Zachwatowicza notatki z podróży po opactwach cysterskich w Niemczech* omówił szkicownik Profesora z 1936 r. Otrzymał go w 1952 r. od Profesora Zachwatowicza wraz ze zbiorem teczek odnoszących się przede wszystkim do architektury cystersów i komentarzem, że na opracowanie tych materiałów „nie będę miał już nigdy czasu”. Autor omówił poszczególne grupy obiektów, podkreślając metodykę badań oraz doskonałe rysunki, a przy okazji odpowiedział na pytanie, dlaczego przez tyle lat nie wykorzystał tych materiałów. Otóż na gwiazdkę 1952 r. otrzymał z Londynu książkę Henri-Paula Eyduxa pt. *L'architecture des églises cistercienses d'Allemagne*. Profesor ujrawszy ją powiedział: „To ja powinienem napisać tę książkę.”

Prof. dr Jerzy Kowalczyk w kolejnym referacie pt. *Jana Zachwatowicza badania i prace konserwatorskie dla Zamościa* przedstawił dokonania Profesora w tej dziedzinie. Zainteresowania Profesora for-

tyfikacjami datowały się od 1928 r., kiedy to Oskar Sosnowski utworzył na Wydziale Architektury sekcję zajmującą się tą tematyką. Działał w niej również Stanisław Herbst. Rozprawa doktorska Profesora nosiła tytuł *Twierdza Zamość. Ewolucja fortyfikacji*. Rozdział pt. *Sugestie i postulaty konserwatorskie* był pierwszym programem konserwatorskim obejmującym cały zespół miejski łącznie z fortyfikacjami. Model twierdzy wykonany pod kierunkiem Profesora uzyskał na międzynarodowej wystawie w Paryżu w 1937 r. Grand Prix w dziale urbanistyki. W 1938 r. Profesor odkrył relikty Bramy Lwowskiej Starej i przystąpił do jej odtworzenia. Wspólnie z W. Wieczorkiewiczem opracował plan rozwoju przestrzennego Zamościa, co było rozwiązaniem prekursorskim. Zamość pozostał zawsze bliski Profesorowi; również po wojnie poświęcał temu miastu wiele uwagi.

Doc. dr hab. Jadwiga Roguska wygłosiła referat pt. *Odsłonięcie i konserwacja murów obronnych Warszawy wg Jana Zachwatowicza i następców*. W 1936 r. J. Zachwatowicz rozpoczął prace na odcinku między ul. Nowomiejską a Wąskim Dunajem. Celem było odsłonięcie murów i ich konserwacja. W latach 1937-1938 prace prowadził Profesor w zgodzie z doktryną konserwatorską zalecającą umiar. Po II wojnie światowej pod kierunkiem Profesora prowadzono w dalszym ciągu prace przy murach Starego Miasta. Działali tutaj architekci Wacław Podlewski, Zdzisław Tomaszewski i Jarosław Widawski.

Dr inż. arch. Robert Kunkel omówił wkład Profesora przy badaniach katedry gnieźniania w referacie pt. *Poszukiwania Rotundy NMP w katedrze gnieźniańskiej*. Możliwość istnienia rotundy przedstawił Profesor już w swej dysertacji habilitacyjnej w 1945 r. Badania weryfikacyjne przeprowadzone przez Profesora w 1954 r. nie potwierdziły istnienia rotundy, wykazały natomiast, że pierwsza budowla, wzniesiona na tym miejscu w czwartej ćwierci X w. miała prawdopodobnie formę trójnawowej bazyliki bez

transeptu, z dwuwieżową fasadą zachodnią. Wyniki badań zostały opublikowane przez Profesora w monografii katedry.

Prof. dr hab. Jolanta Putkowska w swym referacie pt. *Jana Zachwatowicza projekty odbudowy katedry św. Jana w Warszawie* przedstawiła próbę odtworzenia kolejnych etapów powstawania projektu odbudowy na podstawie zachowanych w archiwum ZAP PW oryginalnych rysunków, a także publikowanych i wygłaszanych przez Profesora wypowiedzi na temat konserwatorstwa i ochrony zabytków. Autorka podkreśliła, że jest to pierwsza tak obszerna prezentacja projektu konserwatorskiego J. Zachwatowicza po II wojnie światowej w kraju.

Prof. dr hab. Jan Pruszyński wygłosił referat pt. *Blaski i cienie odbudowy i zagospodarowania zabytków — perspektywa prawnicza*. Autor omówił w kolejności: zasoby zabytkowe, ich stan prawny oraz stan zachowania, zabytki wobec rzeczywistości politycznej — ideologia ochrony, mienie opuszczone i majątek podworski a ochrona zabytków, odbudowa starych miast oraz architektury monumentalnej; wątków dotyczących Profesora było niewiele — autor przytoczył m.in. charakterystyczne Jego powiedzenie: „*Użytkownictwo to istotna, żywa treść zabytku i wyraz troski o niego*”. W ostatniej części swego referatu autor zamieścił krótką charakterystykę prawa w ochronie zabytków. Poruszył również sprawę opracowania w 1954 r. przez Jana Zachwatowicza, Władysława Sieroszewskiego i Stanisława Nahlika projektu nowej ustawy o zabytkach, zwanego „nieborowskim”.

Prof. dr hab. Andrzej Gruszecki wygłosił referat pt. *Refleksje o Janie Zachwatowiczu konserwatorze zabytków*. Autor stwierdził, że Profesor był najwybitniejszym konserwatorem zabytków po wojnie, a Jego największe dzieło — odbudowa Starego Miasta w Warszawie — zostało uhonorowane wpisaniem na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Wiele działań Profesora Zachwatowicza stało się prekursorскими w skali europejskiej.

Prof. dr hab. Bohdan Rymaszewski przedstawił referat pt. *Motywacje konserwatorskie Jana Zachwatowicza*. Autor stwierdził, że zasady i metody Jana Zachwatowicza wycisnęły piętno na całej powojennej

ochronie zabytków w Polsce. Dokonane wówczas odbudowy w formach historycznych całych zespołów staromiejskich nazywano nieraz „polską szkołą konserwatorską”. Profesor Zachwatowicz sprzeciwiał się takiemu sformułowaniu, ponieważ uważał, że było to — zwłaszcza przy odbudowie Starego Miasta w Warszawie — odstępstwo od głoszonych i uznawanych zasad, spowodowane przez „*wyjatkowe racje*”, głównie patriotyczne. Profesor Rymaszewski przypomniał aktywne uczestnictwo Profesora Zachwatowicza po wojnie m.in. w Radzie Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa Głównej Komisji do Spraw Badania Zbrodni Hitlerowskich oraz na forum międzynarodowym, np. fakt, że na konferencji ICOMOS w 1970 r. w Awinionie mówił on o projekcie wymazania z mapy Europy przez hitlerowców miasta Warszawy (tzw. Plan Pabsta), co spotkało się wówczas z dezaprobatą Niemców uczestniczących w konferencji uważających, że czas już zapomnieć o wojnie i jej skutkach. Autor stwierdził, że w licznych pracach przy katedrach i kościołach nad poglądami naukowymi przeważały u Profesora — względy narodowe, które dla konserwatorów stanowią czynnik przeważający nad wysublimowanymi doktrynami.

Prof. dr hab. Teresa Jakimowicz wygłosiła referat pt. *Polska szkoła konserwatorska — mit i rzeczywistość*. Autorka wyszła z założenia, że hasło to, stosowane przy opisie działań przy odbudowie i ochronie zabytków po II wojnie światowej, zawierało przekonanie o wysokim poziomie i fachowości wykonawstwa i towarzyszących badań naukowych oraz przekonanie o sukcesach w tym względzie. Pod tym hasłem kryło się także przeświadczenie, że to państwo właśnie stwarzało takie szerokie możliwości do działań. Prof. Jan Zachwatowicz nie uznawał pojęcia „szkoły”. Jednak w Jego działalności przy ochronie zabytków przeważała tendencja do odtwarzania substancji zabytkowej, co prowadziło do zatarcia różnicy między oryginałem a kopią. Profesor określał ten proces jako konieczną metodę postępowania w takich a nie innych warunkach, jako nakaz chwili, a nie wymóg teorii konserwatorskiej. Specyficzny rodzaj wytworzonego w ten

sposób historyzmu niewątpliwie — zdaniem autorki — zasługuje na zbadanie pod kątem jego wpływu na świadomość społeczną. Krytyczna analiza powojennego okresu jest konieczna, bowiem odbudowa i ochrona zabytków została wykorzystana przez ekipę wówczas rządzącą krajem do budowy narzuczonego ustroju oraz stała się swego rodzaju legitymacją władz wobec społeczeństwa, jak i państw zachodnich. Duże znaczenie miała zwłaszcza odbudowa stolicy — przywrócenie, chociażby za taką cenę jak rekonstrukcja, materialnych ram pamięci narodowej. Błędem była centralizacja zarządzania zabytkami, wybiórczość ich odbudowy, zakłamanie historycznie interpretacje — czego dowodem choćby przeszkozy przy odbudowie Zamku Królewskiego w Warszawie i Zamku Ujazdowskiego. Opracowania teoretyczne (nieraz świetnie wykonane) kłóciły się z faktycznym stanem zabytków, nie mówiąc już o dobrej jakości robót konserwatorskich PKZ-ów za granicą, a fatalnym ich wykonawstwie w kraju. Tzw. fasadowość wielu przedsięwzięć w konserwacji zabytków architektury była zręczną manipulacją władz. Autorka stwierdziła, że wojewódzcy konserwatorzy zabytków stawali się często mimowolnie współtwórcami tego iluzyjnego, „wspaniałego świata”, kłócącego się z rzeczywistością. Sprawy poruszane w referacie są według stwierdzenia autorki — sprawami bolesnymi i trudnymi nie tylko dla niej, lecz przede wszystkim dla tych, którzy po II wojnie światowej swe siły, zapał i całą wiedzę poświęcili odbudowie i ochronie historycznych zabytków. Profesor Zachwatowicz wyraził się o tym okresie, że „*był to wielki, społeczny i zarazem trudny obowiązek*” — „*i obywatelski*”, dodaje autorka, winniśmy być świadomi politycznych uwikłań tego obowiązku. Na zakończenie prof. Jakimowicz przytoczyła cytat z *Założeń kulturalnej polityki państwa na rok 1992*: „*Stan techniczny zabytków w Polsce jest bardzo zły, co wynika z wieloletnich zaniedbań...*”, dodała: „*... stan świadomości społeczeństwa na temat zabytków jest również zły, co wynika z wieloletniej deformacji problemu przez urzędową propagandę i z tworzenia mitów o jego doskonałości.*”

Prof. dr hab. Tadeusz Polak przedstawił referat pt. *Koncepcja Jana Zachwatowicza interdyscyplinarnej konserwacji zabytków i działalność Państwowego Przedsiębiorstwa Pracowni Konserwacji Zabytków*. Autor omówił szczegółowo rolę Profesora w utworzeniu PP PKZ, swoje dążenia do podejmowania — z inspiracji Profesora — prac badawczych w obiektach architektury i budownictwa, dążenie do specjalizacji. Profesor Zachwatowicz dostrzegał potrzebę szkolenia konserwatorów-rzemieślników w zanikających zawodach. Uczestnicząc czynnie w życiu PKZ-ów wyrażał się z uznaniem o nowych osiągnięciach przedsiębiorstwa zmierzających do perfekcyjnego działania przy konserwacji zabytków nie tylko w Polsce, lecz i zagranicą. Wielką zasługą Profesora jest nadanie PP PKZ interdyscyplinarnego charakteru działań.

Architekt Irena Oborska omówiła w swym referacie pt. *Rola Jana Zachwatowicza w kształtowaniu koncepcji restytucji Zamku Królewskiego w Warszawie* prace Profesora przy odbudowie Zamku (publikujemy go w całości w niniejszym numerze).

Prof. dr hab. Maria Brykowska wygłosiła referat pt. *Profesor Jan Zachwatowicz i Jego Katedra Architektury Polskiej*, który wywołał liczne głosy polemiczne.

Dr Lech Krzyżanowski w swoim referacie pt. *Jana Zachwatowicza koncepcje przestrzeni historycznej* dokonał próby analizy przyczyn, które w 1945 r. spowodowały rekonstrukcję kilku centrów historycznych miast w Polsce. Działania te zainicjował właśnie Profesor. Rekonstrukcja Starego Miasta w Warszawie była pierwszą sanacją histo-

rycznego miasta w skali urbanistycznej w świecie. Profesor Zachwatowicz przekonał współczesnych Polaków do konieczności odstąpienia w tym wypadku od zasad ściśle konserwatorskich, lecz tylko na czas powojennej odbudowy. Wyprzedził przez to późniejsze działania rekonstrukcyjne w Europie i wskazał na możliwość takiego postępowania w warunkach ekstremalnych i dramatycznych. Po zakończeniu powojennej odbudowy Profesor postulował działania wyłącznie konserwatorskie.

Prof. dr hab. Andrzej Tomaszewski przedstawił referat pt. *Konserwacja zabytków w Polsce w latach 1945-1989. Jan Zachwatowicz*. Autor uzasadniał, że najważniejszym okresem dla konserwatorstwa polskiego po wojnie był okres pierwszy, dwunastoletni, kiedy podjęte zostały najważniejsze decyzje i wytyczone kierunki działania, jak również dokonane największe realizacje konserwatorsko-budowlane. Profesor Tomaszewski zwrócił uwagę, że podstawowym i szerszym tematem oczekującym pilnie na opracowanie jest powojenna odbudowa zabytków w Polsce, węższym zaś — odbudowa zabytków i zabytkowych zespołów Warszawy. Do kryteriów odbudowy autor zaliczył selekcję w kilku wariantach: selekcję przez eliminację, tzn. kryterium użytkowe, kryterium estetyczno-historyczne, wybór przez superpozycję, wybór przez korektę. Konserwacja zabytków w Polsce w okresie powojennym była jedyną w Europie. Starano się konsekwentnie i w sposób pionierski realizować zasadę interdyscyplinarnych badań obiektu, jako niezbędnej części procesu konserwatorskiego. Autor wskazał też na pewien dualizm psychiczny Profesora — ścisłego

racjonalisty w dziedzinie badań i nauki, ale też romantycznego wizjonera w dziedzinie praktyki konserwatorskiej, struktury rozpiętej między *scientia* i *creatio*. Ten właśnie dualizm wycisnął swe piętno na powojennych losach konserwacji zabytków w Polsce. Autor wreszcie konkluduje: w swych ideach i poczynaniach jako generalny konserwator zabytków Profesor był przez cały czas wierny zasadom uczonego, a zarazem okiem mędrca i obywatela Ojczyzny rozumnie patrzący i podzielał po ludzku odczucia społeczne. Innej drogi, niż *wizjonerska* odbudowa i restauracja wówczas nie było. Był to środek zastępczy, ale jedyny dostępny ku *pokrzepieniu serc* narodu, który wyszedłszy z wielkimi stratami z okresu hitlerowskiego barbarzyństwa, stanął przed kolejną próbą, tym razem sowiecko-komunistycznej dyktatury. Obrana droga konserwacji w koncepcji Profesora przypominała i wskrzeszała wielowiekową historię narodu... nie fałszowała przy tym historii, gdyż tę pieczołowicie badała i dokumentowała dla zachowania w świadomości naukowej i poprzez nią w pamięci społeczeństwa.

Konferencję zakończyła dyskusja, w której wzięło udział kilkunastu uczestników. Z tezami referatu wygłoszonego przez prof. Teresę Jakimowicz polemizowali: Katarzyna Zachwatowicz-Jasieńska córka prof. Zachwatowicza, prof. dr hab. Tadeusz Polak, prof. dr Zygmunt Świechowski, arch. Kazimierz Piechotka.

Większość referatów wygłoszonych na konferencji oraz wspomnienia byłych uczniów i współpracowników Profesora Zachwatowicza ukażą się drukiem w Kwartalniku Architektury i Urbanistyki.

Marian Paździor